

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О. О. РАФАЛЬСЬКИЙ (Київ)

До питання єврейської сільськогосподарської колонізації півдня України (спроба історіографічного аналізу)

У контексті висвітлення змін в соціально-економічному становищі національних меншин України у 20—30-ті рр. окремого історіографічного аналізу вимагає проблема залучення єврейського населення республіки до сільськогосподарського виробництва. Ця проблема актуалізується кількома обставинами. По-перше, не викликає сумніву твердження авторів багатьох публікацій¹ про особливе становище єврейського населення в роки національної революції і боротьби за радянську владу. Ці події внесли істотні зміни в економічне і політичне життя євреїв України, надто ж з урахуванням єврейських погромів та голоду 1921—1922 рр. в цілому по Україні. По-друге, партійно-радянський режим цілком усвідомлював крайню потребу відкрити певні перспективи єврейству України. Йшлося, зокрема, про залучення єврейського населення до виробничої сфери та вирішення на цій основі всіх інших його проблем. У цьому зв'язку привертає увагу повідомлення О. Беренштейна про те, що впродовж 1923—1929 рр. в Україні було прийнято понад 50 законодавчих і нормативних актів щодо залучення євреїв до праці у виробничій сфері. Документом програмного значення О. Беренштейн вважає постанову ВУЦВК та РНК УСРР від 19 травня 1926 р. “Про заходи щодо покращення стану єврейських трудящих мас”. У цій постанові визнавалося необхідним здійснення “ряду спеціальних заходів щодо оздоровлення економічного і культурного стану єврейських трудящих мас (кустарів, ремісників, дрібних торговців та ін.). Першочергове значення надавалося залученню “розорених прошарків єврейського трудящого населення до виробничої праці...”²

Всі ці законодавчі та нормативні акти стали надбанням історіографічного обігу в безпосередньому викладі або ж у інтерпретації окремих авторів. Оприлюднені для широкої громадськості документи партійно-радянських органів про залучення єврейського населення до виробничої праці, зокрема до сільськогосподарської, розкривали соціально-економічну та політичну спрямованість планів аграризації єврейських мас, розмах та механізми її реалізації³. Із опублікованих, зокрема, резолюцій Всеукраїнської наради єврейських секцій КП(б)У 1926 р. видно, що учасники наради розглядали залучення євреїв до землеробства одним з головних політичних завдань, що така “робота ... має проводитись впродовж ряду років і мати за мету залучити в найближчі 8—10 років до 20 % єврейського населення до землеробства”⁴. Народою були розглянуті питання організації переселення євреїв на землі Криму та півдня України, їх матеріальної підтримки, насамперед відповідного системного державного кредитування та медичної, агрономічної і юридичної допомоги, забезпечення умов національно-культурного розвитку. Всі ці питання регулювалися вже згаданою постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 19 травня 1926 р.

Практична робота партійних, радянських та господарських органів щодо реалізації згаданих законодавчих і нормативних актів дістала своє відображення уже в публікаціях 20—30-х років⁵. Однак аналіз показує, що більшість з них мали не стільки науковий, скільки пропагандистсько-політичний характер. Особливо цим хибують статті І. Сапова, Ю. Різницького, А. Гітлянського й інших авторів. Та все ж нехтувати їхнім історіографічним значенням було б помилково. Знаходимо в них конкретний фактичний матеріал щодо кількості переселенців, площ виділених для них земель, розмірів фінансово-матеріальної допомоги та ін. Зокрема, в згаданій статті “Єврейське хліборобство на Україні” Я. Кантор говорить, що на 1 жовтня 1927 р. для потреб єврейського переселення на півдні України було виділено 130 739 га земель колонізаційного фонду, у тому числі в Херсонській окрузі — 42 357, в Криворізькій — 56 331, Запорізькій — 16 851, Маріупольській — 6 902 і в Мелітопольській окрузі — 8 297 га. На той же час в Україні було організовано 163 нових єврейських села на 9 526 дворів. На кожне з переселенських господарств із державного бюджету було виділено по 137 крб. кредиту. Крім того, єврейські переселенці України отримали ще від закордонних єврейських організацій близько 5 млн (4 949 912) крб.⁶

Позначимо лише мимохідь явні неточності Я. Кантора в обчисленні наведених ним цифрових показників. Так, кількість (163) нових єврейських сіл у розбивці по окремих округах, здійсненій ним же, зменшується до 162, а сума кредиту на одне переселенське господарство при поділі всієї суми кредиту (974 924 крб — в одному місці статті і 994 974 крб — в іншому) на кількість таких господарств (6 979) становить не 137, а 139,7 крб. Та, в кінцевому підсумку, суть справи не в цих неточностях, які властиві майже всім публікаціям 20—30-х рр. Важливішими для нас є такі явища та факти, про які автори згаданих публікацій ведуть мову начебто між іншим. Той же Я. Кантор пише, що на 1 жовтня 1927 р. закріпили за собою землю з колонізаційного фонду 8 896 родин, однак оселилися на виділених ділянках лише 6 979. Тобто 1 917 родин (або ж 21,5 відсотка), отримавши кредити та інші пільги, до місць переселення так і не доїхали. Пояснення таких фактів Я. Кантор підміняє посиланням на “неминучий відсів певного числа переселенців”⁷. Різними арифметичними підрахунками та поясненням, що єврейський переселенець “повинен будувати своє господарство з початку і до кінця на кредити”, автор згаданої статті намагається довести, що навіть з урахуванням коштів закордонних організацій, корисних і для держави, “єврейський переселенець навряд чи буде в кращому становищі, ніж український”⁸. Отже, писав він, **“абсолютно неправильна думка (підкреслення моє. — Авт.)** про те, що на єврейських переселенців падає золотий дощ... Голодом, холодом, безкрайніми муками євр(ейський) переселенець проторює собі путь до трудового життя і завойовує собі право на це життя”⁹.

І, нарешті, зупинимось ще на одному аспекті політики переселення, про який йдеться у статті Я. Кантора. Він визнає, що часто доводиться чути скарги про те, що євреїв, мовляв, переселяють на південь України, а українців женуть аж у Сибір, а то й на Далекий Схід. “Цілковита брехня, — твердить він, — що українців не переселяють на південь України”, за той же самий час їх переселили в південні райони республіки у п’ять разів більше, ніж євреїв. Але тому, що для задоволення потреб українського переселенця “фонди півдня України однаково що краплина в морі... водночас іде переселення й за межі України”. До того ж, за Я. Кантором, єврейських переселенців не можна було посилати до Сибіру, оскільки для них це нова справа, треба було перевірити правильність самої політики

переселення взагалі. Автор повідомляє, що вже “почалося переселення євреїв з України на Далекий Схід, в Біробіджанський район. Надалі все єврейське переселення буде спрямоване туди”¹⁰.

З аналізу статті Я. Кантора виявляються болючі як для євреїв, так і для українських селян проблеми, замовчувати які навіть у той час не можна було. На них же зупиняється і О. Шліхтер у досить великій за обсягом і промовистій за назвою статті “Правда про єврейське переселення”. Автор визнає ті факти в єврейській колонізації, які вносили певну соціальну напругу в середовище всього селянства, особливо ж українського та російського. У статті О. Шліхтера йдеться і про недоїзд євреїв на нове місце проживання, і про комерційне використання ними переселенських кредитів, і про порушення норм земельних наділів, і про переселення українських селян до Сибіру, і про здачу євреями своїх наділів в оренду місцевому селянству, і про кредити зарубіжних єврейських організацій і т. д. Водночас О. Шліхтер, визнаючи певні колізії в процесі становлення й розвитку єврейського сільського господарства, як і Я. Кантор та інші тогочасні автори, був переконаний у життєдайності політики переселення. Що ж стосується негативних фактів, то “надавати цим фактам особливо серйозного значення не доводиться, — писав він, — тим паче, за перших років після переселення одвічна завичка (так у тексті. — Авт.) ще дуже й дуже сильно відчувається”¹¹. До того ж, О. Шліхтер солідаризувався з анонімними українськими селянами, які заявляли такому ж анонімному агрономові, що серед єврейських переселенців є й такі, “які не хочуть робити на землі і яких треба перешерстити...” Так, погоджується О. Шліхтер, “перешерстити треба”¹². Початок колективізації села, у тому числі й єврейських колоній, став початком і такого “перешерстя”, з усіма його наслідками, обтяженими голодом 30-х років.

Проблема єврейської колонізації півдня України та Криму стала предметом уваги і науковців незалежної України. Нами проаналізовано понад 50 публікацій різних авторів, що подають свою інтерпретацію як проблеми в цілому, так і окремих її складових. При цьому спостерігається намагання деяких інституцій республіки виступити своєрідними організаційними та методологічними центрами в дослідженні цього питання. Йдеться, зокрема, про відділ єврейської історії і культури Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України та Запорізький державний університет. У жовтні 1991 р. в Запоріжжі відбулася науково-практична конференція “Єврейське населення півдня України: історія і сучасність”, через три роки — “Єврейське населення півдня України: дослідження і документи”, а останнім часом — “Запорізькі єврейські читання”. Досягненням організаторів згаданих акцій можна вважати залучення до їх проведення значної кількості науковців та викладачів з багатьох міст України, видання тез та матеріалів згаданих конференцій і читань та привернення таким чином уваги широкої громадськості до цієї проблеми.

Наукове значення таких конференцій та читань незаперечне. Завдяки публікаціям О. Беренштейна, В. Орлянського, В. Вовк, М. Оганісяна і В. Ковальчук, С. Сопенко, Н. Платунова, В. Гусева та інших історіографічні знання збагачені новими, насамперед фактичними, матеріалами¹³. Вони значно розширюють інформативну базу дослідження цієї проблеми. Це, в першу чергу, стосується організаційно-правового забезпечення процесу переселення євреїв, діяльності партійних і радянських (союзних, всеукраїнських та місцевих) органів, спеціально створеного 1924 р. при Раді національностей ЦВК СРСР Комітету по земельному устрою трудящих євреїв (КОМЗЕТ) та його філії в Україні (УкрКОМЗЕТ), а також добровільного громадського “Товариства по земельному устрою трудящих євре-

їв в СРСР” (ОЗЕТ) і його відділення в Україні. До наукового обігу введено фактичний матеріал з архівосховищ та тогочасної преси про виділення земель для переселенців, їх облаштування на нових місцях, організацію та спеціалізацію сільськогосподарського виробництва, розвиток кооперативного руху та насильницьку колективізацію, впровадження місцевого самоврядування, зокрема про виділення єврейських національних сільських і селищних рад та районів, про задоволення національних культурно-освітніх запитів євреїв. У окремих статтях йдеться про участь закордонних єврейських організацій в єврейській колонізації південних районів України та Криму. Цінними видаються підрахунки В. Гусева, згідно з якими у 1921—1922 рр. з України емігрувало близько 200 тис. євреїв.

Однак узагальнюючих оцінок та висновків щодо розвитку єврейського землеробства в Україні згадані публікації, за деякими винятками, не містять. Пояснюється це, насамперед, характером публікацій. В опублікованих за наслідками конференцій і читань збірниках праць переважну більшість становлять тези виступів. Окремі з них невинуватно обмежені часовими та географічними рамками, інші, навпаки, мають глобальний характер, але викладені на 2—3 сторінках машинопису. Тож на якісь ґрунтовні висновки в них годі й сподіватися. До таких сміливо можна віднести публікації Т. Ніссельбаум “До питання про єврейське землеробство в 20-ті рр.”¹⁴, Л. Яруцького “Євреї в Приазов’ї”¹⁵, А. Михайлової “Огляд документів держархіву Херсонської області. З історії господарського і культурного розвитку єврейського населення Херсонської округи в 20-ті — на початку 30-х рр.”¹⁶, Є. Говберг “Про діяльність єврейських колоній в Запорозькій окрузі в 20-ті рр.”¹⁷, Є. Хенкін “Голод 1921—1922 рр. і єврейське населення України”¹⁸, І. Федорова “До питання про колонізацію єврейського населення в Єлисаветградській окрузі (1924—1928 рр.)”¹⁹ та ін. Як бачимо, у названих публікаціях йдеться про єврейське землеробство лише 20-х років. Тобто автори свідомо абстрагуються від аналізу тих процесів, які відбувалися в сільськогосподарському виробництві після фактичної відмови партійно-радянського режиму від непу. З таким підходом можна було б погодитись, адже некоректною видається критика того чи іншого дослідника за просторові чи географічні обмеження його наукової зацікавленості. Однак, по-перше, у даному випадку задекларована у назві публікації така зацікавленість хибує відсутністю аргументації. А по-друге, таке, на нашу думку, штучне обмеження не дає можливості простежити весь процес, його цілісність. Адже зрозуміло, що в умовах непу були створені більш сприятливі умови і для розвитку сільськогосподарського виробництва, і для реалізації інтересів виробника продукції сільського господарства. Цим і пояснюється як розмах переселенського руху, так і його господарська ефективність. Проте дещо іншу ситуацію спостерігаємо в умовах політики “наступу” на куркульство, тобто економічного і політичного нищення заможної верстви селянства, форсованої колективізації та зумовленого цим самим голоду початку 30-х рр. З огляду на це, проаналізувати процес розвитку єврейського, як і в цілому, землеробства у розриві його непівського і “колективізаційного” періодів практично неможливо. Не зарадять тут і спроби посилянь на досвід єврейського землеробства як в царській Росії, так і в державі Ізраїль.

Виходячи з інформаційної насиченості та спроб узагальнюючих висновків і оцінок, є сенс розглянути статті Й. Шайкіна²⁰, Я. Хонігсмана²¹, Ф. Турченка²². Усім їм властиве прагнення авторів до комплексної інтерпретації проблем єврейського землеробства, причому не лише в СРСР, а й у Російській імперії. Інтерпретація Й. Шайкіна і Я. Хонігсмана базується на архівних джерелах, Ф. Турченко ж, як про це говорить і сама назва

статті, співвідносить свої оцінки і висновки з думками В. Жаботинського. Автори вказаних статей сходяться в тому, що на кінець 20-х рр. єврейське землеробство в Україні і в кількісних, і в якісних показниках набуло досить широкого розвитку. “У цей період, — підтверджує їх висновок і “Краткая еврейская энциклопедия”, — на Україні існувала найбільша в Європі концентрація єврейського землеробського населення”²³. Йдеться у названих статтях і про насильницьку колективізацію, і про голод 1932—1933 рр. Однак висновки з викладеного автори роблять різні. Зішлемося на статтю Й. Шайкіна: “Важко долаючи наслідки голоду (в тексті: с трудом оправившись от голода. — Авт.) 1932—1933 рр., колгоспи в єврейських колоніях продовжували розвивати свої господарства в **напряму інтенсифікації** — вирощування технічних і кормових культур, розширюючи тваринництво (молочне, вівчарство, свинарство). **Сталі врожаї, багатогалузеве господарство, рентабельність і організованість всіх робіт** (тут і вище підкреслення моє. — Авт.) — основні складові (в тексті: основные части. — Авт.) колгоспного будівництва передвоєнних років”²⁴. Натомість Я. Хонігсман викладає дещо інше бачення проблеми. Він пише, що на початку 30-х рр. більшість органів КОМЗЕТу на місцях були ліквідовані, а їх співробітники зазнали репресій, що з утворенням Біробіджанського національного району (серпень 1930 р.) вся увага була зосереджена на вербовці євреїв для переїзду з районів, які охопив голод, на Далекий Схід. “Ця обставина призвела до погіршення стану в єврейських поселеннях, позбавивши їх тієї мізерної опіки, яка існувала до цього часу з боку КОМЗЕТу, — пише Я. Хонігсман. — **Рятуючись від голодної смерті, єврейські землероби почали втікати у великі міста. Села обезлюдніли, колгоспи розвалилися...** (підкреслення моє. — Авт.) В Україні кількість сільських трударів-євреїв скоротилася з 156 до 109 тисяч. 12 тисяч сімей переїхало на береги Амуру. Велика частина поселенців померла від голоду та хвороб”²⁵.

Уже такий невеликий порівняльний аналіз висновків і оцінок з публікацій Й. Шайкіна і Я. Хонігсмана вказує на потребу подальшого дослідження цієї важливої і наукової, і суспільно-політичної проблеми. У цьому зв’язку викликає інтерес згадана стаття Ф. Турченка. Спробуємо розглянути її з точки зору науки, без будь-якої політичної чи національної заангажованості, залучаючи при цьому й висновки інших авторів. Насамперед, важливо вияснити, яким було ставлення самих євреїв до землеробської праці. Вказавши, що у 1917 р. в Україні проживало близько 3,5 млн євреїв (Я. Хонігсман на 1919 р. дає цифру 3,3 млн. — Авт.), Ф. Турченко пише, що переважна більшість єврейського населення займалася ремеслами і дрібною торгівлею. “В силу історичних обставин, — продовжує він, — сільське господарство для євреїв було недоступне. Але так було в Україні не скрізь. Південні райони у цьому відношенні **були винятком. Частина єврейського населення тут була зайнята у нетиповій для євреїв сфері — сільському господарстві** (підкреслення моє. — Авт.)”²⁶. І пояснює це прагненням царизму, починаючи з останньої чверті XVIII ст., інтенсивно заселяти недостатньо освоєні території. У 1913 р. в південних губерніях України існувало приблизно 40 землеробських єврейських колоній, які налічували близько 45 тис. чоловік, а в 1923 р. — 33,7 тис.²⁷ Я. Хонігсман веде мову про 36 колоній з населенням 29 612 землеробів, котрі в 1908—1912 рр. “були зігнані з сільської місцевості і в Україні навесні 1914 р. залишилось 27 сільськогосподарських колоній, у яких працювало 4 тис. родин у кількості 23 тис. чоловік”²⁸. Незважаючи на такі розбіжності, і Ф. Турченко, і Я. Хонігсман простежують тенденцію до зменшення чисельності хліборобів-євреїв на початку XX ст. Долучимо до аналізу ще й висновки О. Іващенко та Ю. Поліщука з їх багатоджерельною базою книги “Євреї Воли-

ні”. Вони доводять, що в кінці XIX — на початку XX ст. кількість євреїв-землеробів Волині скоротилася. При цьому О. Іващенко і Ю. Поліщук посилаються на гнітюче враження, яке справили єврейські землеробські колонії краю на учасників етнографічно-статистичної експедиції П. Чубинського. Причини такого становища так визначив А. П. Суботін: “Не можна за помахом пера створити землеробський стан, не могли ж євреї, які тисячу літ займалися ремеслами, торгівлею, різними обладнаннями, зразу ж перетворитися в землеробів і сісти на землі з такою ж підготовкою, що й селяни, які тисячу років ходили за сохою”²⁹. Головною причиною зменшення відсотків євреїв, які безпосередньо займалися сільським господарством, до 1,2 відсотка на Волині та до 3—4 відсотків у цілому по губерніях “смуги осілості”, О. Іващенко і Ю. Поліщук вбачають у тому, “що царизмові не вдалося зламати традиційної спрямованості економічного життя євреїв на торгівлю, ремесла й промисли, їхнього упередженого ставлення до землеробської праці”³⁰. І такий висновок О. Іващенко і Ю. Поліщука, а ним ми лише підкріплювали оцінки Ф. Турченка, видається нам достовірним. Він адекватно відображає джерела.

Вимагають додаткового осмислення і причини, що зумовили орієнтацію партійно-радянської влади на розгортання єврейської сільськогосподарської колонізації. Ф. Турченко вважає, що залученням євреїв до землеробства органи влади намагалися вирішити “єврейську проблему”, сподівалися, що в такий спосіб євреї-ремісники і торговці, приречені на розорення в умовах індустріалізації, одержать стабільні джерела існування. Такий висновок автора видається нам реалістичним. Водночас Ф. Турченко вказує і на політичні цілі планованого експерименту. Він пише, що у районах колонізації, “у сільських районах більшовики прагнули одержати додаткову соціальну базу, **бо у надійності і відданості комунізму українського селянства у них були великі сумніви**” (підкреслення моє. — Авт.)³¹. Таку думку поділяють й інші автори. При цьому Т. Царевська, наприклад, посилається на досить достовірні і авторитетні джерела, вводячи до наукового обігу доповідну записку керівника єврейської секції РКП(б) А. Брагіна до ВЦВК та РНК СРСР (листопад 1923 р.). “Безсумнівно, — писав А. Брагін, — що заселення даних районів поселенцями, що являють собою елемент цілком лояльний, виявиться політично вигідним для радянської влади”³². Цілком чітко простежується політичний аспект єврейської колонізації півдня України та Криму і в намаганні протиставити її сіоністським планам колонізації Палестини. У такому протиставленні розрахунок робився не тільки на політичні дивіденди на кшталт того, що економічне і політичне відродження єврейських трудових мас можливе і здійснимо лише в СРСР, а й на значні фінансово-матеріальні вигоди. Адже, як свідчить Т. Царевська, уже на початок 1931 р. у зв’язку з єврейським переселенням до Радянського Союзу надійшло близько 10 млн карбованців в іноземній валюті³³. Принагідно зазначимо, що в наявних публікаціях зустрічаємо лише назви кількох закордонних єврейських організацій, що сприяли єврейській колонізації в СРСР, та поодинокі факти їхньої конкретної допомоги коштами, технікою, посівним матеріалом. Тим часом, і за характером утворення, і за розмірами допомоги, і за політичною забарвленістю вони були різними, тож комплексне дослідження цієї проблеми видається нам перспективним.

І, нарешті, ще одне коло питань, вартих додаткової уваги. Йдеться про сприйняття єврейської колонізації самими євреями та українцями, про її вплив на українсько-єврейські взаємини. У даному випадку Ф. Турченко прагне вияснити ці питання через їх сприйняття В. Жаботинським. Проте такий підхід ніскільки не затушовує власну позицію автора,

а в кількох моментах Ф. Турченко доповнює або ж конкретизує В. Жаботинського. “Одним з тих, — пише автор, — хто критикував колонізацію, був Жаботинський”³⁴. І справді, у статті “Кримська” колонізація” В. Жаботинський зауважував: “Я не сумніваюсь, що люди, які підтримують цю колонізацію, виповнені найкращих і найчесніших намірів, але, кажучи об’єктивно, світ ще ніколи не бачив такої колективної легковажності, як це дратування 25 мільйонів селян у країні, де кожен камінець є пам’яткою гайдамацької трагедії, як ця гра з найглибшою, з найфанатичнішою релігією (мається на увазі тяжіння до земельної власності. — Авт.) українського селянина, — притому з опертям на режим, який навіть з погляду його представників є ще експериментом”³⁵. Тобто, відзначає Ф. Турченко, Жаботинський турбувався про долю свого народу, мислив категоріями майбутнього, у той час як його опоненти виходили з прагнення поліпшити життя євреїв сьогодні. Колонізація посилювала небезпеку антисемітизму, невдоволення українського селянства проявлялося вже з самого початку колонізації. Посилаючись на архівні джерела, Ф. Турченко каже про наростання такого невдоволення і причину його, як і В. Жаботинський, бачить не в “суб’єктивному антисемітизмі осіб”, ворожому українському селянству, а в “об’єктивному антисемітизмі обставин”. У цьому зв’язку варто ще раз звернутися до названих статей, особливо Я. Кантора та О. Шліхтера, опублікованих у журналі “Більшовик України” — центральному органі ЦК КП(б)У. Їх політична заданість очевидна. Вони якраз покликані були насамперед черговий раз авторитетно переконати партійно-радянських чиновників, а через них і громадськість, у правильності, своєчасності і ефективності політики переселення, показати схвалення і підтримку цієї політики трудящими України всіх національностей. А також зняти певну соціальну напругу в суспільстві, що виникла в процесі переселення і створювала певні “обставини антисемітизму”. І хоча О. Шліхтер переконував, що “надавати цим фактам особливо серйозного значення не доводиться”, насправді все було далеко не так. Досить проаналізувати журнальні публікації тих років, щоб переконатися в серйозній занепокоєності партійно-радянського режиму фактами антисемітських проявів, у тому числі й у зв’язку з переселенням євреїв. “Будемо боротися з антисемітизмом”, — закликає стаття А. Ланда³⁶. “Як провадити боротьбу з антисемітизмом”, — дає “методичні вказівки для агітаторів” Д. Ортенберг³⁷. “Антисемітизм — ворог пролетаріату”, — констатує Язиков³⁸. “Пропаганда проти антисемітизму” — так називається стаття А. Пашерстника³⁹. М. Капцан публікує “Зауваження з приводу постановки агітаційної роботи в справі боротьби з антисемітизмом”⁴⁰. Та попри все це, В. Васін в журналі “Культорбітник” за 1929 р. визнає “зростання антисемітизму”⁴¹. У цьому ж числі названого журналу відразу за статтею В. Васіна публікуються замітки С. Богуславського “Боротьба з антисемітизмом”⁴², Л. Мартенка — “Треба знищити наслідки царату”⁴³, М. Черткова — “Треба виявити коріння антисемітизму”⁴⁴.

Ми назвали лише окремі статті, опубліковані в журналах України у 1926—1929 рр. Йдеться в них про цілий ряд проблем, що виникли в ті роки і свідчили про антисемітські прояви в українському суспільстві. Певна річ, при їх відсутності відпала б, була б зайвою і потреба в подібних публікаціях. Тому Ф. Турченко і пише, що В. Жаботинський турбувався про долю свого народу, але водночас виступав за поважання традицій та прав українців, за єврейсько-українське порозуміння. Колонізація, на думку В. Жаботинського, ставила під загрозу це порозуміння. На доказ цього Ф. Турченко цитує В. Жаботинського: “Уяви собі психологію херсонського селянина, який навіть не може сьогодні обробити ту десятину, яку він

обробляв за часів Миколи II, бо він не може полагодити поламаного плуга, не може купити худобу і т. д., і раптом він бачить на залізничній станції товарний вагон і пару нових залізних плугів, чи теплушку, з якої висуюють голови здорові воли, і він питає: для кого це все? У відповідь чує: для єврейських колоністів, яких уряд хоче поселити на нашу землю. Я ще не бачив у житті нічого такого, що було б вимірковане так добре для збудження ненависті, як ця процедура”⁴⁵.

Як бачимо, публікація Ф. Турченка відрізняється з-поміж інших як методологічними засадами, так і висновками та оцінками. Своєю суттю вона близька до інтерпретації проблеми єврейської сільськогосподарської колонізації І. Клейнером, М. Панчуком і Б. Чирком. Причому, якщо І. Клейнер у вступній статті до згаданої книги В. Жаботинського⁴⁶ наголошує на її антисіоністській спрямованості, провокаційному стосовно українського селянства та українсько-єврейських взаємин контексті, то М. Панчук і Б. Чирко переконані, що “у переважній більшості єврейського населення заклики влади переходити до землеробства позитивного відгуку не знайшли, і широкомасштабна політична кампанія по залученню євреїв до сільськогосподарської праці, по суті, провалилася”⁴⁷.

Отже, значна кількість публікацій як 20—30-х рр., так і сучасних, їх різна інформаційна насиченість, повнота та аргументованість висновків і спонукали нас до спроби історіографічного аналізу проблеми єврейського землеробства в СРСР. Автор не претендує на конечність висновків та оцінок і з вдячністю сприйме критичні зауваження та побажання зацікавлених читачів.

¹ Д и з а н о в а А. В. Культурно-просветительная работа среди еврейского населения на юге Украины в 20-е гг. // Еврейское население юга Украины: история и современность. — Запорожье, 1991. — С. 26—27; Я р у ц к и й Л. Д. Евреи Приазовья // Донбасс и Приазовье: проблемы социального, национального и духовного развития. — Мариуполь. — 1993. — С. 84—85; Р і з н и ц ь к и й Ю. Жовтнева революція і єврейське питання // Життя й революція. — 1925. — С. 71—77; С о т н и ч е н к о В. Тенденції розвитку єврейської економіки і формування передумов аграризації єврейського населення СРСР в 20—30-ті рр. XX ст. // Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Наукові записки. — 1998. — Вип. 4. — С. 89—94; Х о н і г с м а н Я. Єврейське землеробство в Україні // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 9—10. — С. 160—167; Ш а й к и н И. Еврейские земледельческие колонии в Херсонской и Николаевской областях // Еврейська історія та культура в Україні. — К., 1996. — С. 108—114 та ін.

² Б е р е н ш т е й н О. До питання про соціально-професійний склад євреїв України у 20—30-ті рр. XX ст. // Запорожские еврейские чтения. Вип. 3. — Запоріжжя, 1999. — С. 67.

³ Див., наприклад: Об экономической работе среди еврейского населения. Резолюции Всеукраинского совещания евсекций // Известия ЦК КП(б)У. — 1926. — № 2. — С. 45—47; О переселенческой работе // Там же. — С. 47—49; Постанова колегії НКРСІ УСРР. В області культурно-соціальної // Бюлетень ЦК КП(б)У НКРСІ УСРР. — 1926. — № 1. — С. 88—96; Про заходи до поліпшення стану єврейських працюючих мас. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 19 травня 1926 р. // Бюлетень Народного комісаріату освіти. — 1926. — № 8. — С. 6.

⁴ Див.: Известия ЦК КП(б)У. — 1926. — № 2. — С. 45—49.

⁵ Р і з н и ц ь к и й Ю. Жовтнева революція і єврейське питання // Життя й революція. — 1925. — № 9. — С. 71—77; Ш л і х т е р А. Правда про єврейське переселення (Із звітної доповіді про результати обслідування єврейських колонізаційних висілків) // Більшовик України. — 1927. — № 9. — С. 18—33; К а н т о р Я. Єврейське хліборобство на Україні // Більшовик України. — 1928. — № 11. — С. 39—49; С а п о в І. Єврейський національно-територіальний район // Більшовик України. — 1928. — № 14. — С. 89—102; Г і т л я н с ь к и й А. Обслуговування нацменшостей в Барському районі // Радянська Україна. — 1931. — № 3—4. — С. 75—76 та ін.

⁶ К а н т о р Я. Єврейське хліборобство на Україні // Більшовик України. — 1928. — № 11. — С. 39—49.

⁷ Там же. — С. 42.

⁸ Там же. — С. 46.

⁹ Там же.

- ¹⁰ Там же. — С. 45.
- ¹¹ Ш л і х т е р А. Правда про єврейське переселення // Більшовик України. — 1927. — № 9. — С. 23.
- ¹² Там же. — С. 31.
- ¹³ Б е р е н ш т е й н О. До питання про соціально-професійний склад євреїв України у 20—30-ті рр. XX ст. (теоретико-історичний аспект) // Запорожские еврейские чтения. Вып. 3. — Запорожье. — 1999. — С. 66—69; й о г о ж. Демографічні аспекти життєдіяльності євреїв України у 20—30-х рр. XX ст. // Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Наукові записки. — К., 1994. — Вип. 4. — С. 10—17; О р л я н с к и й В. Экономическое и государственное-правовое положение еврейского населения Запорожского округа в 20-е гг. // Еврейское население юга Украины: история и современность. — С. 20—23; е г о ж. Переселение евреев Украины в 20-е гг. Социальные аспекты // Еврейське населення півдня України: дослідження і документи. — Запоріжжя. — 1994. — Вип. 1. — С. 66—72; В о в к В., О г а н і с я н М., К о в а л ь ч у к В. Земельное устройство еврейских трудящихся Украины в 20-е гг. // Еврейское население юга Украины: история и современность. — С. 19—20; С о п е н к о С. О деятельности Общества по земельному устройству трудящихся евреев (ОЗЕТа) в 20-е гг. // Малочисленные национальности юга Украины: история и современность. — Запорожье, 1990. — С. 70—71; П л а т у н о в Н. Еврейские крестьяне южной Украины в 20—30-е гг. // Малочисленные национальности юга Украины: история и современность. — С. 65—67; Г у с е в В. До питання про еміграцію євреїв з України (20-ті рр. XX ст.) // Єврейська історія та культура в Україні. — К., 1996. — С. 44—51 та ін.
- ¹⁴ Див.: Малочисленные национальности юга Украины: история и современность. — С. 67—69.
- ¹⁵ Див.: Донбасс и Приазовье: проблемы социального, национального и духовного развития. — Мариуполь. — 1993. — С. 84—85.
- ¹⁶ Див.: Еврейское население юга Украины: история и современность. — С. 69—70.
- ¹⁷ Див.: Малочисленные национальности юга Украины: история и современность. — С. 69—70.
- ¹⁸ Див.: Еврейское население юга Украины: история и современность. — С. 16—17.
- ¹⁹ Див.: Там же. — С. 23—24.
- ²⁰ Ш а й к и н И. Еврейские земледельческие колонии в Херсонской и Николаевской областях // Єврейська історія та культура в Україні. — К., 1996. — С. 108—114.
- ²¹ Х о н і г с м а н Я. Єврейське землеробство в Україні // Філософська і соціологічна думка. — К., 1993. — № 9—10. — С. 160—167.
- ²² Т у р ч е н к о Ф. Г. Володимир Жаботинський і питання єврейської сільськогосподарської колонізації на півдні України // Міжнаціональні відносини на півдні України: історія та сучасність. — Запоріжжя, 1993. — С. 245.
- ²³ Краткая еврейская энциклопедия. — Иерусалим, 1982. — Т. 2. — С. 553.
- ²⁴ Ш а й к и н И. Еврейские земледельческие колонии в Херсонской и Николаевской областях. — С. 113.
- ²⁵ Х о н і г с м а н Я. Єврейське землеробство в Україні. — С. 166—167.
- ²⁶ Т у р ч е н к о Ф. Г. Володимир Жаботинський і питання єврейської сільськогосподарської колонізації на півдні України. — С. 246.
- ²⁷ Там же. — С. 247.
- ²⁸ Х о н і г с м а н Я. Єврейське землеробство в Україні. — С. 161.
- ²⁹ Цит. за: І в а щ е н к о О. М., П о л і щ у к Ю. М. Євреї Волині (кінець XVIII — початок XX ст.). — Житомир, 1998. — С. 102.
- ³⁰ Там же. — С. 103.
- ³¹ Т у р ч е н к о Ф. Г. Володимир Жаботинський і питання єврейської сільськогосподарської колонізації на півдні України. — С. 247.
- ³² Ц а р е в с к а я Т. В. Крымская альтернатива Биробиджану и Палестине // Отечественная история. — М., 1999. — № 2. — С. 121.
- ³³ Там же. — С. 122.
- ³⁴ Т у р ч е н к о Ф. Г. Володимир Жаботинський і питання єврейської сільськогосподарської колонізації на півдні України. — С. 247.
- ³⁵ Ж а б о т и н с ь к и й В. Вибрані статті з національного питання. — К., 1991. — С. 117.
- ³⁶ Л а н д а А. Будем бороться с антисемитизмом // Комсомолец-агитатор. — 1926. — № 5. — С. 36—40.
- ³⁷ О р т е н б е р г Д. Як провадити боротьбу з антисемітизмом // Агітатор. — 1927. — № 14. — С. 8—20.
- ³⁸ Я з ы к о в. Антисемитизм — враг пролетариата // Комсомолец-агитатор. — 1927. — № 5. — С. 29—35.
- ³⁹ П а ш е р с т н и к А. Пропаганда антисемітизму // Культробітник. — 1928. — № 23—24. — С. 26—27.
- ⁴⁰ К а п ц а н М. Зауваження з приводу постановки агітаційної роботи в справі боротьби з антисемітизмом // Агітація й пропаганда. — 1928. — № 15. — С. 18—24.
- ⁴¹ В а с і н В. Зростання антисемітизму // Культробітник. — 1929. — № 10. — С. 32.

⁴² Б о г у с л а в с ь к и й С. Боротьба з антисемітизмом // Там же. — С. 33.

⁴³ М а р т е н к о Л. Треба знищити наслідки царату // Там же. — С. 34—35.

⁴⁴ Ч е р т к о в М. Треба виявити коріння антисемітизму // Там же. — С. 35.

⁴⁵ Цит. за: Т у р ч е н к о Ф. Г. Володимир Жаботинський і питання єврейської сільськогосподарської колонізації на півдні України. — С. 248.

⁴⁶ Ж а б о т и н с ь к и й В. Вибрані статті з національного питання. Вступна стаття. — С. 20.

⁴⁷ Див.: Національні меншини в Україні. 1920—1930-ті рр. Історико-картографічний атлас. — С. 41.